

AZ ÖRDÖGŰZŐ JÉZUS AZ EPIGRÁFIAI FORRÁSOK FÉNYÉBEN*

Esther Eshel

A második templom időszakában a démonokban való hiedelem széles körben elterjedt és elfogadott részét alkotta a zsidó miliónek, ráadásul bizonyos körök világnézetének központi vonása volt. A jelen tanulmányban a szinoptikus evangéliumokban olvasható démoni megszállás- és exorcizmus-történeteket mutatom be a hellenista, valamint a korai római időszakra datálható epigráfiai források fényében.

A démonológia egyik szelete a megszállottság és az exorcizmus leírása. Ezek egyaránt ismertek a zsidó, a keresztény, valamint a pogány forrásokban.¹

A szinoptikus evangéliumok hat démoni megszállás- és exorcizmus-történetet tartalmaznak, némelyiket kettő vagy három változatban. A legfőbb forrás Márk evangéliuma. A negyedik evangélium azonban egyet sem említ ezek közül. Egy másik részletes történet az *Apostolok cselekedeteiben* olvasható. Néhány újszövetségi megszállás- és exorcizmus-történet magában foglal egyszerű és összetett történeteket. Ezek a történetek az exorcizmus fejlett, meghatározott elemekkel bíró formájára reflektálnak.

A megszállottságnak és az exorcizmusnak a legkorábbi leírása a bibliai forrásokban Sámuel első könyvében található (1Sám 16,14–23), ahol egy Istentől küldött gonosz lélek megtámadja Saul királyt, ám Dávid zenei képességeinek köszönhetően el is távozik:

* A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: Esther Eshel „Jesus the Exorcist in Light of Epigraphic Sources”, in Charlesworth, J. H. (szerk.) *Jesus and Archaeology*, Eerdmans Publishing Co., 2006, 178–185. Fordította: Szabó Xavér OFM

¹ Ld. J. F. M. Middleton, „Magic”, in *The New Encyclopaedia Britannica*, 11:298–302; Middleton, „Magic: Theories of Magic”, és D. R. Hill, „Magic: Magic in Primitive Societies”, in M. Eliade (szerk.), *The Encyclopædia of Religion*, (New York és London: Collier Macmillan, 1989), pp. 81–89, különösen 89–92.

Miután Saultól eltávozott az Úr lelke, az Úr egy gonosz lelket bocsátott rá, s az igen gyötörte. Azt mondták azért Saul szolgálai uruknak: „Íme, Isten egyik gonosz lelke gyötör téged. Adja ki tehát urunk a parancsot, és előtted levő szolgálid keresnek valakit, aki ért a lantpengetéshez, hogy amikor elfog téged az Úrnak az a gonosz lelke, ő pengesse kezével a lantot és megkönnyebbülj.” Azt mondta erre Saul a szolgálainak: „Szereztek tehát nekem valakit, aki jól pengeti a lantot, s hozzátok ide hozzám.” Megszólalt ekkor egyik legénye és azt mondta: „Íme, én láttam, hogy a betlehemi Izáj egyik fia jól tudja pengetni a lantot, hozzá nagy erejű vitéz, hadra termett ember, értelmes szavú, szép férfi, s az Úr is vele van.” Erre Saul követeket küldött Izájhoz, ezzel az üzenettel: „Küldd hozzám Dávidot, azt a fiadat, aki a legelőn van.” Erre Izáj vett egy szamarat, megrakta kenyérrel, meg egy korsó bort és egy kecskegödölyét és elküldte Dáviddal, a fiával Saulnak. Dávid el is jutott Saulhoz és szolgálataiba állt, aki őt nagyon megszerette és fegyverhordozójává tette. Éppen azért Saul elküldött Izájhoz, s ezt üzenté: „Hadd maradjon Dávid a szolgálatomban, mert kedvet talált szememben.” Így aztán valahányszor elfogta Sault az Úrnak az a gonosz lelke, Dávid elővette a lantot, s pengette kezével és Saul felüdült és megkönnyebbedett, mert a gonosz lélek eltávozott tőle.

Ez a történet a második templom időszakának más írásaiban is megtalálható, például Pseudo-Philón *Bibliai régiségek* c. művében: „És abban az időben az Úr lelke eltávozott Saultól, és egy gonosz lélek fojtogatta őt. És Saul követeket küldött, elhozatta Dávidot, az pedig éneket játszott lantján éjjelente” (*Liber Antiquitatum Biblicarum* 60,1).

Ezt a leírást követik a Dávid által játszott ének szavai, amelyek exorcizmusként szolgálnak. Ugyanerre az eseményre utal Josephus Flavius is *A zsidók története* c. könyvében: „Ami azonban Sault illeti, különös rendellenességek és gonosz lelkek zaklatták, amelyek olyan fojtogató fulladást okoztak neki, hogy az orvosok nem gondolhattak más orvosságra, hogy jobbra fordítsák az állapotát, mint hogy keressenek valakit, akinek hatalma van elűzni a démonokat és játszik hárfán, és amikor a gonosz lelkek megszállhatnak és gyötörnek Sault, az ott álljon mellette, pengesse a húrokat és énekelje énekét” (*AJ* 6,166; Révay József fordítása).

Ebben a munkában Josephus független valóságként ábrázolja a gonosz szellemet, és a kár, amit az okoz, párhuzamban áll a démoni megszállás korabeli leírásaival.

Néhány qumráni tekerecs egyes bibliai alakokat, köztük a fáraót is úgy mutatja be, mint démontól megszállottat. Abban a történetben, amelyben Ábrám és Sáriai lemennek Egyiptomba, Sáriai a fáraó palotájába kerül, „ám az Úr igen nagy csapásokkal sújtotta a fáraót és a házát Sáriai, Ábrám felesége miatt” (*Ter* 12,17).

A Genesis Apocryphon ezt a csapást gonosz szellemnek tulajdonítja: „(De) azon az éjszakán a fölséges Isten ártó szellemet küldött rá, hogy gyötörje őt, és házanépeinek minden emberére egy gonosz szellemet (küldött), hogy fo-

lyamatosan gyötörje őt és egész házanépét” (1QapGen 20,16–17).² A gonosz szellemet maga Ábrám űzte ki, ahogy az a tekercsben később írva áll (29. sor, a diszkussziót ld. lentebb).

Ezek a leírások lényegében állandósítják azt a bibliai világképet, mely szerint a gonosz szellemeket Isten küldte, hogy különböző csapásokkal (mint például a keléssel, *furunculus*) sújtsák a népet.

A legkorábbi zsidó forrás, amely a gonosz szellemeknek mint független valóságoknak létezését tanúsítja, egy Azmodeus nevű démon kiűzésének története Tóbiás könyvében. Ez a démon okozta Sára hat férjének halálát nászéjszakájukon.

Egy részletesebben leírt démonűzést, amelyet egy Eleazár nevű zsidó végzett, Josephus is dokumentál (AJ 8,46–48):

Láttam egy bizonyos Eleazárt, honfitársamat, aki Vespasianus császár, fiai, tribunusai és nagy tömegű katonái jelenlétében démontól megszállottakat szabadított meg. Terápiájának módja ez volt: a megszállott orrához egy pecsétgyűrűt közelített, amelynek pecsétje alatt Salamon által írt betűk voltak, és amikor az illető megszagolta azt, orrlyukain keresztül távozott a démon, és rögtön, miután az ember hanyatt esett, (Eleazár) Salamon nevében szólva és az általa szerkesztett mágikus formulákat recitálva arra kényszerítette a démont, hogy soha többé ne térjen vissza. Azért, hogy meggyőzze a jelenlévőket és megmutassa nekik az efféle hatalmat, Eleazár egy vízzel teli tálal vagy edényt helyezett el a közelben, és megparancsolta a démonnak, hogy kijöve az emberből, döntse fel azt. Így mutatta meg az esemény szemlélőinek, hogy a démon elhagyta az embert.

Mindkét forrás részletesen leírja az exorcizmust. Legfőbb forrásaink azonban a Palesztinában gyakorolt megszállottság- és exorcizmus-történetek kapcsán, a fentebb említett időszak alatt a szinoptikus evangéliumok és az *Apostolok cselekedetei*.³

A szinoptikus evangéliumok leírásainak összehasonlítása a zsidó forrásokkal egyaránt mutat hasonlóságokat és különbségeket. Különbségeket főleg Jézusnak és a hallgatóinak tulajdonított szerepben találunk.⁴ A zsidó és a keresztény források összehasonlítási szempontjai a következők: a gonosz hatalmak jelzői, a megszállás leírására használatos terminológia, az

² J. A. Fitzmyer (szerk.), *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1*, 2nd rev. ed. (Rome: Biblical Institute Press, 1971), pp. 64–65.

³ A téma általános bemutatásához ld. M. Smith, *Jesus the Magician*, (New York: Harper and Row, 1978); J. P. Meier, „Jesus’ Exorcisms”, in *A Marginal Jew*, ABRL (New York: Doubleday, 1991), 2:646–677. A kutatástörténethez ld. G. H. Twelftree, *Jesus the Exorcist* (Tübingen: J. C. B. Mohr [Paul Siebeck], 1993), pp. 4–10 és a bibliográfiát.

⁴ Az exorcizmus-történetek mindkét hagyományban fellelhető elemeinek, valamint a történetek különböző típusainak tanulmányozásához ld. G. Theissen, *The Miracle Stories in the Early Christian Tradition*, trans. F. McDonagh (Philadelphia: Fortress, 1983); R. W. Funk, „The Form of the New Testament Healing Miracle Story”, *Semeia* 12 (1978): pp. 57–96.

exorcizmus-történetek tipológiája, valamint az exorcizmussal együttjáró különféle praktikák és cselekedetek. Ezt a négy elemet fogjuk röviden áttekinteni.

A GONOSZ HATALMAK JELZŐI

A szinoptikus evangéliumokban egyrészt megtalálható a „démon” (δαιμόνιον), amely gyakran a „tisztátalan” vagy a „gonosz” jelzővel szerepel, másrészt a „szellem” szó, amelyhez gyakran a „gonosz” jelző társul (πνεῦμα πονηρόν).⁵

A korai zsidó forrásokban a gonosz erő neve általában: „gonosz lélek”.⁶ Ez szerepel Saul történetében is, ahogy láttuk az 1Sám 16-ban. Párhuzamos jelzők megtalálhatók különböző, Qumránból származó arámi nyelvű forrásokban, ahol „gonosz szellem”-ről (רוחא באישתא), „gyötrő szellem”-ről (מכרש רוח) beszélnek, valamint a *Genesis Apocryphon* (első barlang, col. 20.16–17,26) az „undorító szellem”-et (רוח שחלניא) is megemlíti. Sámuel könyvének görög nyelvű fordítása, a Septuaginta, a héber forráshoz hűen a „gonosz lélek” (πνεῦμα πονηρόν) kifejezést használja, Josephus is ugyanennek az eseménynek a leírásánál szintén ezt a kifejezést használja (AJ 6,214).

A démonok (δαιμόνιον) első említése – a fentebb említett exorcizmustól eltérő vonatkozásban – Josephusnál található (AJ 6,166. 211). A „démon” (דב) szó korai említése megtalálható a 11Q11 jelzetű qumráni tekercsben,⁷ amely ráolvasások, apotropaikus imák gyűjteménye (4Q510–511);⁸ valamint a Qumránban talált Tóbiás könyvének töredékében.⁹ Mindkét kifejezés („gonosz lélek” és „démon”) egymás mellett jelenik meg számtalan korai zsidó forrásban.

Ez arra enged következtetni, hogy a „gonosz lélek” és a „démonok” kifejezéseket az ókorban egymás szinonimáiként használták. A kifejezések általá-

⁵ A. Plummer, *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to Luke*, ICC (Edinburgh: T. & T. Clark, 1898), p. 133.

⁶ J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (I–IX)*, AB (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1981), pp. 544–545.

⁷ Cols. 1.10; 2.3. Ld. A. S. van der Woude, „11Qapocryphal Psalms”, in *Qumran Cave 11: II* (11Q2–18, 11Q20–31), F. García Martínez, E. C. J. Tigchelaar, és A. van der Woude (szerk.), DJD 33 (Oxford: Clarendon, 1998), pp. 188–191.

⁸ 4Q510 frg. 1.5 שר אים áll שרים helyett = démonok); M. Baillet, *Qumran Grotte 4, III*, DJD 7 (Oxford: Clarendon, 1982), p. 216.

⁹ 4QpapTob^a ar frg. 14 i.5, 12; 4QpapTob^b ar frg. 4 i.13, ii.9; ld. J. A. Fitzmyer, „Tobit”, in M. Broshe et al. (szerk.), *Qumran Cave 4: XIV, Parabiblical Texts, Part 2*, DJD 19 (Oxford: Clarendon, 1995), pp. 20, 44, 48.

nos használatán túl kerül elő Azmodeus saját neve Tóbiás könyvében, illetve „Légió” a gerazai megszállott történetében Márk és Lukács evangéliumában.

A MEGSZÁLLÁS LEÍRÁSÁRA HASZNÁLTOS TERMINOLÓGIA

A korai források egyikében sem található részletes leírás arról, hogy a démon belép az emberi testbe, csupán általános leírást találunk a gyötört személyről, később viszont további részleteket is a megszállottságról. Ez a helyzet például a gerazai megszállott és az epilepsziás fiú történetében is. A legterjedelmesebb változatot Márk evangéliumában találjuk: „Amint kilépett a bárkából, mindjárt elébe ment egy ember a sírok közül, aki a tisztátalan lélek hatalmában volt és sírboltokban lakott. Már láncokkal sem tudták megkötözni. Sokszor béklyóba és láncra verték, de elszakította a láncokat, összetörte a bilincseket, és senki sem tudta őt megfékezni. Éjjel-nappal mindig a sírboltokban és a hegyekben tanyázott, kiáltozott és kövekkel roncsolta magát” (Mk 5,2–5; vö. Mt 8,28; Lk 8,27).

A zsidó forrásokban a démoni hatás megnevezésére gyakran egy igét használnak, például „kínoz” vagy „gyötör” (arámiul: כהה).¹⁰ Az exorcizmus leírására vonatkozó jellegzetes terminológia később fejlődött ki, és leírásra nem biblikus alakokat használtak. A legfontosabb ige a „megszáll” (görögül: λαμβάνω, 'megragad, megfog'), az exorcista Eleazár történetében is ezzel találkozunk (AJ 8,46). Ez a kifejezés néhány szinoptikus történetben is előfordul, mint például az epilepsziás fiú leírásánál Lukács evangéliumában: „Íme, egy lélek *megragadja* őt” (Lk 9,39).

AZ EXORCIZMUS-TÖRTÉNETEK TIPOLÓGIÁJA

A megszállottság-történetek műfajának két alapvető irodalmi eleme van: az egyik a keretnek szolgáló bevezető, amely a megszállás rövid leírását adja, a másik pedig a központi történet, amely magának az exorcizmusnak a leírását tartalmazza. Az exorcizmus folyamata a démon hívásával és néven szólításával kezdődött, és a démon távozásával fejeződött be. Gyakran, amíg ez nem történt meg, az exorcista egy erőteljes cselekedetet hajtott végre, ami hatást gyakorolt a megszállott személyre, vagy a szemlélőkre, vagy éppen mindannyiukra. Ezeket a leírásokat gyakran fizikai cselekedetek is

¹⁰ Ld. 1QApGen 20.16–18: „(De) azon az éjszakán az fölséges Isten ártó szellemet küldött rá, hogy *gyötörje* őt (למכהוה) [...] hogy folyamatosan *gyötörje* őt (והואת כהה ליה) A második év végén a csapások és *gyötredelmek* (מכתשיא) még komolyabbra fordultak”; Fitzmyer, *The Genesis Apocryphon*, pp. 64–65, 131–132.

kiegészítették, mint például mágikus gyűrűk használata, sült hal belső szerveinek felhasználása, kézrátétel és hasonlók. Ezek a fizikai cselekedetek is megtalálhatók a zsidó, a keresztény és a pogány írott forrásokban.

Az exorcizmus-történeteket Robert Funk tanulmányozta, aki különböző kategóriákba sorolta azokat. Ezek közül kettő „R-típusú” (az angol *relative*, „rokon” szóból), amely dialógust tartalmaz az exorcista és a megszállott személy egyik hozzátartozója között, a másik a „D-típusú” (a „démon” szóhoz kapcsolódóan), amelyben a dialógus az exorcista és maga a démon között folyik.¹¹ Ezeket a típusokat nem találjuk meg a zsidó exorcizmus-történetekben, de van egy példa a 11Q11-ben, amelyben az exorcista közeledik a démonhoz. A ráolvasások egyikében ezt mondja az exorcista a démonnak: „Ki vagy te, emberek utóda és szentek ivadéka (מַרְדֵּם וּמִזְרַע) [תְּנוּלָה מִן אֲרָם וּמִזְרַע]: arcod a hiábavalóság arca (פְּנֵי פְּנֵיךְ פְּנֵי), szarvaid a képzelgés szarvai (וּקְרִינֵיךְ קְרִנֵי חַלּוּיָהּ), sötétség vagy te, és nem világosság, [gonosz]ság és nem igazság.”¹²

AZ EXORCIZMUST KÍSÉRŐ KÜLÖNFÉLE PRAKTIKÁK ÉS CSELEKEDETEK

A zsidó és keresztény forrásokban a gonosz lelkek kiűzéséhez gyakran járultak fizikai cselekedetek is. Ezek – mint például mágikus gyűrű használata – visszamennek egészen Salamon királyig. Ilyen esetet látunk Eleazár exorcista történetében, amelyet Josephusnál olvashatunk (*AJ* 8,46–48), majd később *Salamon testamentumában* (1,6–7. 10–13). Salamon mágikus gyűrűjével találkozunk különböző amulettekben és mágiával foglalkozó görög nyelvű papiruszokon is.¹³ Néha az exorcista mágikus erővel bíró gyökereket használt, például a Baraas nevű hely történetében Josephus Flaviusnál (*BJ* 7,178–189).

Egy másik példa, amely az *Apostolok cselekedeteiben* található, a zsebkenedők vagy ruhadarabok használata, amelyeket Páltól a megszállott személynek vittek: „Isten rendkívüli csodákat is művelt Pál keze által. Elvitték kendőit és kötényeit, amelyeket viselt, és a betegekre tették, mire azok meggyógyultak, és a gonosz lelkek kimentek belőlük” (*ApCsel* 19,11–12).

¹¹ Funk, „The Form of the New Testament Healing Miracle Story.”

¹² 11Q11 col. 5,6–8, van der Woude, „11Qapocryphal Psalms”, pp. 198–200.

¹³ *The Great Paris Magical Papyrus*, 3039. sor, ld. R. Merkelbach, *Abrasax: Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts; Band 4: Exorcismen und jüdisch/christlich beeinflusste Texte*, Papyrologica Coloniensia 17 (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996). Megtalálható a bizánci kor ráolvasásai-ban is, pl. a 27-es számú ráolvasás második sorában: „...és Salamon pecsétgyűrűje”; ld. J. Naveh és S. Shaked, *Magic Spells and Formulae* (Jerusalem: Magnes Press, 1993), pp. 91–94; R. Kotansky, J. Naveh, „A Greek-Aramaic Silver Amulet from Egypt in the Ashmolean Museum”, *Le Muséon* 105 (1992): pp. 5–24.

Ezt az eljárást a görög nyelvű mágikus papiruszok is megemlítik (PGM 7,826), amelyek tanúsítják,¹⁴ hogy néha „ráolvasásokat” is írtak rájuk.¹⁵

A Tóbiás könyvében olvasható Azmodeus nevezetű démon történetéből még más exorcista cselekedetekről is értesülhetünk, például a hal szívének és májának megfüstöléséről: „és [az angyal] azt m[ondta neki: 'V]ágd fel azt (ti. a halat), nyisd fel és vedd ki [annak epéjét], annak [szívét] és annak máját. Őrizd azokat magadnál, de [dobd el] an[nak] belsejét. [Az orvosság a hálnak az epéje], annak [szíve], és annak mája.’ ... Ha megfüstölöd azt (ti. a hal szívét és máját) a démon vagy egy [gonosz] lélek által gyötört férfi vagy nő jelenlétében, [és] ezentúl nem fognak [soh]a sem találkozni egymással” (4QTobitb ar frg. 4 i.8–13).¹⁶

Erre a cselekedetre való utalás található Jusztinosz *Párbeszéd a zsidó Trifónnal* c. műve 85. fejezetében: „Most már biztos, hogy a ti ördögűzőitek, ahogy mondtam, használják a halászattal kapcsolatos dolgokat az exorcizmus során, éppen úgy, ahogy a pogányok teszik, alkalmaznak füstölést és ráolvasást” (ANF 1,241).

Az utolsó cselekedet, amiről szólnunk kell: a kézrátétel. Ezzel az esettel találkozunk például a *Genesis Apocryphon* terjedelmes történetében, amikor Ábrám lemegy Egyiptomba a Kánaán földjén kitört éhség miatt. Amikor Sárát magához veszi a fáraó, majd válaszul Ábrahám imájára, csapások sújtják a fáraót és háza népét. Ezeket a csapásokat „halálos szellem”-ként, vagy „egy gonosz szellem”-ként mutatja be, azért hogy megakadályozzák a fáraót Sárái érintésében. Sok mágus próbálkozik sikertelenül, hogy meggyógyítsa a fáraót, de az csupán Ábrám imája és exorcizmusa következtében gyógyul meg. A végső tett a kézrátétel. Maga Ábrám mondja: „Rátettem a kezemet a [fe]jére (ti. a fáraóra). A csapás eltávozott róla, és a gonosz [szellemnek] megparancsoltam (hogy távozzon el) [tőle], mire ő meggyógyult” (20,29).

Ahogy David Flusser megjegyezte,¹⁷ ugyanerről a technikáról tesz említést Lukács evangéliuma is, abban a jelenetben, ahol Jézus betegeket és megszállott embereket gyógyít: „Mikor azután a nap lement, mindazok, akiknek különféle bajokban szenvedő betegek voltak, odavitték hozzá azokat, és

¹⁴ A PGM 36,269 megemlít egy zsebkendőt is, amelyik tulajdonképpen egy névtelen varázsigé, ld. H. D. Betz, ed., *The Greek Magical Papyri in Translation, Including the Demotic Spells* (Chicago: University of Chicago Press, 1991), p. 275.

¹⁵ Ld. R. Kotansky, „Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets”, in C. A. Faraone and D. Obbink (szerk.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, (New York and Oxford: Oxford University Press, 1991), pp. 107–137; 108–110. Ez kapcsolódhat a *fülaktérion* (héberül *tefillin*, imaszíj) szíjához.

¹⁶ Ld. Fitzmyer, „Tobit”, pp. 44–46.

¹⁷ D. Flusser, „Gyógyítás kézrátétellel az egyik holt-tengeri tekercsben”, in *A judaizmus és a kereszténység eredete* (Budapest: Múlt és Jövő, 1999), pp. 38–39.

Ő mindegyikre rátette a kezét és meggyógyította őket. Sokakból kimentek az ördögök is, s ezt kiáltozták: »Te vagy az Isten Fia.«” (Lk 4,40–41).

Más, Jézus által végzett exorcizmus később is található a könyvben: „És íme, volt ott egy asszony, akiben tizennyolc éve lakott a betegség lelke. Annyira meggörnyedt, hogy egyáltalán nem tudott felegyenesedni. Amikor Jézus meglátta, odahívta, és azt mondta neki: »Asszony! Megszabadultál betegségedtől.« Rátette a kezét, mire az rögtön felegyenesedett, és dicsőítette Istent” (Lk 13,11–13).

Végezetül elmondhatjuk, hogy a második templom idejének korai zsidó forrásai megvilágítják Jézus ördögűzéseinek történeteit, és az abban az időben használt technikák tekintetében néhány részlettel gazdagítják is azokat.